

ПУБЛІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ

УДК [904:27-526.7]”12”(477.83-25)

DOI:

НОВА ЗНАХІДКА ХРЕСТА-ЕНКОЛПІОНА ЗІ ЛЬВОВА

Микола ШНІЦАР

Остап ЛАЗУРКО

Науково-дослідний центр “Рятівна археологічна служба”

Інституту археології НАН України,

бул. Винниченка, 24, Львів, Україна, 79008,

e-mail: shnizar_87@ukr.net, lazurko78@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7250-8020

Під час археологічних досліджень 2019 року на площі Галицькій у місті Львові виявлено хрест-енколпійон. Він віднайдений на руїнах костелу Чесного Хреста, в культурному шарі XV ст. Енколпійон віднесений до типу VII.1, за класифікацією Г. Корзухіної та А. Пескової, виробництво яких датують першою половиною XIII ст. Вся поверхня хреста покрита дрібними зображеннями та написами, які через незадовільний стан збереження місцями погано проглядаються. На лицевій стулці – зображення Богородиці Ассунти, на зворотній – розп’яття Христа. Кожна стулка на кінцях рамен містить чотири круглі медальйони з погрудним зображенням святих. Встановлено, що існує багато аналогів таких енколпійонів і кількісно вони є найчисельнішими серед знайдених на території міста Львова.

Ключові слова: хрест-енколпійон, середньовіччя, Богоматір Ассунта, кузня, костел Чесного Хреста.

Улітку 2019 р. у зв’язку з реконструкцією фонтану “Кульбаба”, що на пл. Галицькій у м. Львові, експедиція НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України провела археологічні дослідження. Ділянка розташована на території колишнього Галицького передмістя і безпосередньо прилягала до фортифікаційних споруд середмістя при Галицькій брамі. За картографічними матеріалами відомо, що саме в цьому місці знаходився костел Чесного Хреста, залишки фундаментів якого, власне, і були головним об’єктом досліджень. Цей храм мав порівняно невеликі розміри, був збудований у середині XVI ст. та розібраний наприкінці XVIII ст.

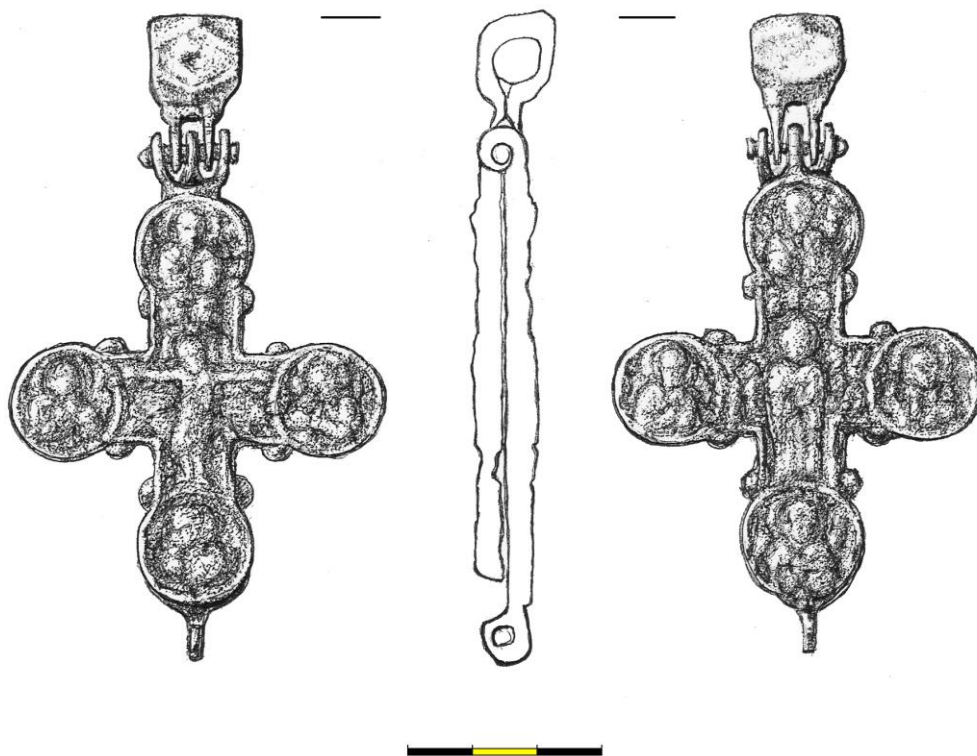

Рис. 1. Львів, пл. Галицька, костел Чесного Хреста (2019 р.). Хрест-енколпійон.

За час робіт, окрім фундаментів костелу, зафіксовано низку інших об'єктів та матеріалів, які хронологічно охоплюють періоди від другої половини XIII ст. до XIX ст., а також ранньозалізного часу.

Серед численого та різноманітного рухомого матеріалу особливо цікавим артефактом є хрест-енколпійон (рис. 1). Його віднайдено в межах західної частини притвору, прибудованого дещо пізніше до основного приміщення костелу (квадрат Д/3, глибина 3,2 м від рівня сучасної поверхні).

Шар походження хреста-енколпійона датується XV ст., він був сформований ще перед будівництвом храму та виявився насиченим залізними виробами, заготовками та шлаками, що в сукупності вказує на існування тут у зазначений період кузні.

Сам артефакт на момент виявлення був сильно пошкоджений корозією і тільки загальними обрисами вказував на своє сакральне

112 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
призначення. Надалі він був переданий на реставрацію¹, в результаті чого
було встановлено наступне.

Хрест-енколпійон відлитої із мідного сплаву. Він чотириконечний, має дещо видовжену форму по вертикалі, кінці рамен округлої форми, початок заокруглень підкреслений маленькими круглими виступами “слізками”. Висота енколпійона – 5,8 см, з кріпленнями – 7,7 см, з вушком – 9,3 см, довжина горизонтальних рамен – 5,3 см. Ширина рамен – 1,6 см, товщина – 0,8 см. Збереженим є вушко для підвішування, огранене, висотою – 1,2 см, шириною – 1,3 см, товщиною – 1,0 см та діаметром отвору – 0,7 см.

Вся поверхня хреста покрита дрібними зображеннями та написами, які через незадовільний стан збереження місцями погано проглядаються. На лицевій стулці – зображення Богородиці, на зворотній – розп’яття Христа. Кожна стулка на кінцях рамен містить чотири круглі медальйони з погрудним зображенням святих. Усі написи нечитабельні та мають вигляд нечітких рельєфів.

Богоматір (іконографічний тип Ассунта) зображена на повний зріст, з розкритими перед грудьми долонями, зодягнута в плащ. Навколо голови округлий німб, риси обличчя не передано. У верхньому та нижньому медальйонах зображення святих Петра та Василя, у бокових – святих цілителів Косьми і Дем’яна.

На зворотній стулці у розп’ятого Ісуса похилена до правого плеча голова, навколо неї – німб. Ноги підігнуті в колінах, ступні розведено в сторони. У верхньому та нижньому медальйонах – зображення святих Миколая і Григорія, в бокових – скорботних Богоматері та Івана Богослова.

Енколпійон належить до VII технологічної групи (рельєфні енколпійони) типу 1, за класифікацією Г. Корзухіної та А. Пескової [Корзухіна, Пескова, 2003, с. 193–194]. За сюжетно-композиційними ознаками це хрести зі заокругленими кінцями рамен та щільно скомпонованими дрібними рельєфними зображеннями і дзеркальними слов’янськими написами (на лицевій стулці, окрім імен святих, розміщено молитовний напис “свята Богородиця помагай”; на зворотній стулці – разом з іменами святих біля зображень у медальйонах по обидві сторони Розп’яття трирядковий напис “Хрест нам похвала, хрест нам у[тіха]”). Такі зображення та написи є характерними та незмінними для всіх енколпійонів цього типу [Пескова, 2000, с. 276–277]. Проте у багатьох

¹ Реставрацію здійснив Олександр Буйвідт, художник-реставратор по металу II-ї категорії Національного музею імені Андрея Шептицького у Львові.

екземплярів, як і в нашому випадку, зважаючи на стан збереження та можливість багаторазового відтворення за відбитком у пластичній формі, не всі елементи зображень піддаються прочитанню.

Аналізований тип є домінуючим серед усіх руських енколпіонів. Ареал його поширення досить значний: відомі зразки майже зі всіх земель Русі, а також з-за її меж – Північного Кавказу, Молдови, Румунії, кілька екземплярів представлені в музеях Угорщини та Сербії (походження останніх невідоме) [Алексеев, 1974, с. 205, 212–213; Корзухина, Пескова, 2003, с. 193–209, табл. 117–133, 135; Кузнецов, 1968, с. 82, рис. 2; Рябцева, 2010, с. 103–104]. Такі хрести також були найбільш вживаними і на території Галичини та Волині [Пастернак, 1998, с. 231, рис. 69, 6, 8; Станчак, 1993, с. 88–89, рис. 1, 2, 3; Пелешишин, Чайка, 1991, с. 139–140, рис. 2, 1; Пивоваров, 2001, с. 71–73, рис. 12, 11, 12, 15; Ягодинська, 1993, с. 68, рис. 4, 1; Ягодинська, 2007, с. 347, рис. 2, 5]. Найближчі аналогії знаходимо серед матеріалів із досліджень у м. Львові. Зокрема, схожі енколпіони було знайдено на Замковій горі [Ратич, 1961, с. 125, рис. 4, 24, 26], на місці будівництва готелю “Золотий Лев” (пл. Осмомисла, ринок “Добробут”) [Петегрич, Филипчук, 1993, с. 41] та у скарбі культових речей із дільниці по вул. Федорова, 22–26, вул. Сербська, 3–7а [Лазурко, Шніцар, 2012, с. 343].

Хрести цього типу загальноприйнято датують першою половиною XIII ст. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 194]. Деякі дослідники за написами появу моделі цього типу датують у межах 1237–1240 рр. [Рыбаков, 1948, с. 260–278; Пекарська, Пуцко, 1989, с. 91]. Характер виконання зображень на багатьох рельєфних енколпіонах засвідчує, що при їх виробництві, окрім кам'яних ливарних форм, використовували відлиті в них моделі (відомі знахідки моделей, які не мають вушок для кріплення та ливарні форми, в яких відливання виробів із вушками не передбачено). Стулки надалі могли тиражувати литтям у пластичних формах, отриманих відтиском моделі. Кожна стулка готового виробу, будучи у вжитку певний час, також могла служити для тиражування шляхом відтиску [Асташова, Сарачева, 2010, с. 318–321]. Найчастіше свідченням відливання за відтиском готового виробу є нечіткі лінії зображень, відсутність детального опрацювання фігур та чіткість написів.

Щодо датування знайденого хреста-енколпіона, вищенаведені ознаки не можуть бути взяті до уваги з огляду на неможливість їх ідентифікації через незадовільний стан збереження самого хреста.

Як підсумок, хронологія цього екземпляра потрапляє в досить широкі часові межі – XIII–XV ст. – проміжок між початком виробництва

114 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
енколпіїв такого типу та часовими межами культурного шару, в якому його було знайдено.

Отже, хрест-енколпійон із досліджень на площі Галицькій у Львові є новою цікавою знахідкою, хоч і доволі пересічного широко розповсюдженого типу на цих теренах. На жаль, достеменно невідомо, як він потрапив у горизонт культурного шару XV ст. – чи в процесі якихось земляних робіт був переміщений із горизонту княжої доби в культурний шар пізнішого часу, чи його було втрачено ще в період існування кузні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев Л. В. “Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (крести и иконки Белоруссии)”. *Советская археология* 3 (1974): 204–219.
2. Асташова Н. И., Сарачева Т. Г. “Химико-технологическое изучение древнерусских рельефных энколпионов из археологического собрания Государственного исторического музея”. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург, 2010. 317–329.
3. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв.* Санкт-Петербург, 2003.
4. Кузнецов В. А. “Энколпионы Северного Кавказа”. *Славяне и Русь*. Москва, 1968. 80–86.
5. Лазурко О., Шніцар М. “Середньовічний скарб культових речей зі Львова”. *Археологічні дослідження Львівського університету* 16 (2012): 339–349.
6. Пивоваров С. В. *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра*. Чернівці, 2001.
7. Пастернак Я. *Старий Галич*. Івано-Франківськ, 1998.
8. Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. “Давньоруські энколпії в збірці музею історії м. Києва”. *Археологія* 3 (1989): 84–94.
9. Пелешишин М. А., Чайка Р. М. “Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині”. *Археологія* 1 (1991): 137–141.
10. Перхавко В. Б. “Находки энколпионов на территории Югославии”. *Советская археология* 4 (1987): 206–219.
11. Пескова А. А. “Св. Николай Мирликийский в иконографической программе древнерусских энколпионов XI–XIII вв.” *Stratum plus* 6 (2000): 266–284.
12. Петегирич В., Филипчук М. “Город під Золотим Левом”. *Літопис Червоної Калини* 3–4 (21–22) (1993): 39–42.
13. Ратич О. О. “Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові”. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 3 (1961): 115–127.
14. Рыбаков Б. А. *Ремесло древней Руси*. Москва, 1948.

15. Рябцева С. “Кресты-реликварии в контексте культурно-исторических контактов Пруто-Днестровского региона в XI–XVI вв.” *Revista Arheologică* VI/1 (2010): 98–107.
16. Станчак Я. “Збірка енкалпціонів з фондів Львівського історичного музею”. *Львівський історичний музей. Наукові записки* 1 (1993): 87–95.
17. Ягодинська М. “Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля”. *Studia Archaeologica*. Львів, 1993. 67–71.
18. Ягодинська М. “Нові культові речі з давньоруських пам’яток Західного Поділля”. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 11 (2007): 346–357.

REFERENCES

- Alekseev L. V. “Melkoe khudozhestvennoe litie iz nekotorykh zapadnorusskikh zemel (kresty i ikonki Belorussii)”. *Sovetskaia arkheologia* 3 (1974): 204–219. (in Russian).
- Astashova N. I., Saracheva T. H. “Khimiko-tekhnologicheskoe izuchenie drevnerusskikh reľefnykh enkolpionov iz arkheologicheskogo sobrania Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia”. *Slaviano-russkoe yuvelirnoe delo i ego istoki*. Sankt-Peterburg, 2010. 317–329. (in Russian).
- Korzukhina G. F., Peskova A. A. *Drevnerusskie enkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii XI–XIII vv.* Sankt-Peterburh, 2003. (in Russian).
- Kuznetsov V. A. “Enkolpiony Severnogo Kavkaza”. *Slaviane i Rus.* Moskva, 1968. 80–86. (in Russian).
- Lazurko O., Shnitsar M. “Seredniovichnyi skarb kultovykh rechei zi Lvova”. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 16 (2012): 339–349. (in Ukrainian).
- Pyvovarov S. V. *Khrystyianski starozhytnosti v mezhyrichchi Verkhnioho Pruta ta Serednioho Dnistra*. Chernivtsi, 2001. (in Ukrainian).
- Pasternak Ya. *Saryi Halych*. Ivano-Frankivsk, 1998.
- Pekarska L. V., Putsko V. H. “Davnioruski enkolpiony v zbirtsi muzeiu istorii m. Kyieva”. *Arkheolohiia* 3 (1989): 84–94. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn M. A., Chaika R. M. “Novi davnioruski yuvelirni vyroby iz Zakhidnoi Volyni”. *Arkheolohiia* 1 (1991): 137–141. (in Ukrainian).
- Perkhavko V. B. “Nakhodki enkolpionov na territorii Yugoslavii”. *Sovetskaia arkheologia* 4 (1987): 206–219. (in Russian).
- Peskova A. A. “Sv. Nikolai Mirlikiiskiy v ikonograficheskoi programme drevnerusskikh enkolpionov XI–XIII vv.” *Stratum plus* 6 (2000): 266–284. (in Russian).
- Petehyrych V., Fylypchuk M. “Horod pid Zolotym Levom”. *Litopys Chervonoi Kalyny* 3–4 (21–22) (1993): 39–42. (in Ukrainian).

- 116 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
- Ratysh O. O. “Drevniruski materialy z rozkopok 1955–1956 rr. na Zamkovii hori u Lvovi”. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni* 3 (1961): 115–127. (in Ukrainian).
- Rybakov B. A. *Remeslo drevnei Rusi*. Moskva, 1948. (in Russian).
- Riabtseva S. “Kresty-relikvarii v kontekste kulturno-istoricheskikh kontaktov Pruto-Dnestrovskogo regiona v XI–XVI vv.” *Revista Arheologică* VI/1 (2010): 98–107. (in Russian).
- Stanchak Ya. “Zbirka enkolpioniv z fondiv Lvivskoho istorychnoho muzeiu”. *Lvivskyi istorychnyi muzei. Naukovi zapysky* 1 (1993): 87–95. (in Ukrainian).
- Yahodynska M. “Khresty ta ikonky kniazhoi doby iz Zakhidnoho Podillia”. *Studia Archaeologica*. Lviv, 1993. 67–71. (in Ukrainian).
- Yahodynska M. “Novi kultovi rechi z davniruskykh pamiatok Zakhidnoho Podillia”. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni* 11 (2007): 346–357. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 18.02.2021
прийнята до друку 01.09.2023

A NEW DISCOVERY OF AN ENCOLPION CROSS FROM LVIV

Mykola SHNITSAR

Ostap LAZURKO

*Scientific research center “Rescue Archaeological Service”,
Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine,
24, Vynnychenka Str., Lviv, Ukraine, 79008,
e-mail: shnitzar_87@ukr.net, lazurko78@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7250-8020*

During archaeological excavations in 2019, an encolpion cross was discovered on the site of Halytska Square in the city of Lviv. It was found on the ruins of the Church of the Holy Cross, in the cultural layer of the 15th century. The encolpion belongs to type VII.1, according to G. Korzukhina’s and A. Peskova’s classification, the production of which is dated to the first half of the 13th century. The entire surface of the cross is covered with small images and inscriptions, which are difficult to see in some places due to the unsatisfactory state of the item’s preservation. On the front leaf, there is an image of the Mother of God Assunta, on the reverse – the crucifixion of Christ. Each sash at the ends of the arms contains four round medallions with bust images of the saints. There are many analogs of such encolpions, and quantitatively they are one of the most numerous finds among those found on the territory of the city of Lviv.

Keywords: encolpion cross, Middle Ages, Mother of God Assunta, forge, Church of the Holy Cross.